

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2022): 379-398

Dinî Çoğulculuğun Semantik Temelleri
-İnanç Deklarasyonu Olarak Önermesel Tutumlar-
The Semantic Basis for Religious Pluralism
-Propositional Attitudes as Declaration of Faith-

Okan Bağcı

Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Felsefesi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Gaziantep University, Faculty of Theology,
Department of Philosophy of Religion
Gaziantep/Turkey

e-mail: okan_bagci@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0809-3761>

DOI: 10.33718/tid.1094234

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Okan Bağcı, "Dinî Çoğulculuğun Semantik Temelleri
-İnanç Deklarasyonu Olarak Önermesel Tutumlar-", *Trabzon İlahiyat*
Dergisi 9/1 (Bahar 2022): 379-398

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Dinî Çoğulculuğun Semantik Temelleri -İnanç Deklarasyonu Olarak Önermesel Tutumlar-

Öz

Hakikati temsil ettiğini savunan birbirinden farklı dinlerin birbirleri ile karşılaşmaları durumunda takınabilecekleri üç temel tutumdan bahsetmek mümkündür: Dinî dışlayıcılık, dinî kapsayıcılık ve dinî çoğulculuk. Bunlardan dinî çoğulculuk, özetle, hakikati temsil etme hususunda tüm dinlerin eşit olduğu kabulüne dayanır. Dinî çoğulculuğu savunabilmenin önündeki engellerin en önemlileri farklı Tanrı tasavvurları, vahiy ve nübüvvet kabulleri olarak sıralanabilir. Bu engellerden en azından bir kısmının dildeki referans problemi ile ilişkili olduğu söylenebilir. Zira, bağlamında değerlendirilmeyen ifadelerin referansları konusunda yapılacak yanlış çıkarımlar dinî çoğulculuğun önünde aşılması güç engeller oluşturmalarının yanında, dinî dışlayıcılık için de bir zemin oluşturmaktadır. Özellikle bir önerme "inanmak" gibi bir fiilin nesnesi olarak kullanıldığında ortaya çıkan önermesel tutumlar söz konusu olduğunda referans probleminin daha belirgin hale geldiğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Bu çalışmada öncelikle dinî çoğulculuk yaklaşımı ana hatlarıyla ele alınmakta, ardından önermesel tutumların bir inanç deklarasyonu olarak kullanımı incelenmektedir. Son olarak, önermesel tutumlardaki referans probleminin dinî çoğulculuğun önündeki referansa dayalı engelleri kaldırma çabasına katkı sağlayıp sağlamadığı değerlendirilmektedir. Böylece, önermesel tutumlar çerçevesinde referans probleminin, dinî çoğulculuk için semantik bir temel teşkil etmesinin imkânı irdelenmiştir. Makalemizde böyle bir imkânın var olduğu sonucuna ulaşılmış ve bu durum temellendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Din Felsefesi, Dil Felsefesi, Dinî Çoğulculuk, Önermesel Tutumlar, Referans.*

The Semantic Basis for Religious Pluralism -Propositional Attitudes as Declaration of Faith-

Abstract

It is possible to talk about three basic attitudes that different religions, which claim to represent the truth, can adopt towards each other when they come across: religious exclusivism, religious inclusivism and religious pluralism. Religious pluralism, in short, is based on the assumption that all religions are equal in representing the truth. The most important obstacles to defending religious pluralism can be listed as different conceptions of God, revelation and prophecy. It can be said that at least some of these barriers are related to the reference problem in the language because inaccurate inferences to be made about the references of expressions that are not evaluated in their context will not only create insurmountable obstacles to religious pluralism, but also create a basis for religious exclusivism. We can easily state that the problem of reference becomes more evident especially when it comes to propositional attitudes that emerge when a proposition is used as the object of a verb such as "believe". In this study, firstly, the religious pluralism approach is discussed in outline, then the use of propositional attitudes as a declaration of belief is examined. Finally, it is evaluated whether the reference problem in propositional attitudes contributes to the effort to remove the reference-based barriers to religious pluralism. Thus, the possibility of propositional attitudes and the related problem of re-

Dinî Çoğulculuğun Semantik Temelleri
-İnanç Deklarasyonu Olarak Önermesel Tutumlar-

ference to constitute a semantic basis for religious pluralism has been examined. In our study, it has been concluded that such a possibility exists and this situation has been tried to be grounded.

Keywords: *Philosophy of Religion, Philosophy of Language, Religious Pluralism, Propositional Attitudes, Reference.*

Giriş

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, çalışmamızın konusu bir yönüyle Din Felsefesinin temel problemlerinden ‘Din Dili’ ve ‘Dinî Çeşitlilik’ ile diğer yönüyle ise Dil Felsefesindeki ‘Önermesel Tutumlar’, dolayısıyla ‘Referans’ ve ‘Anlam’ problemleri ile ilişkilidir. Ayrıca Mantık ile ilgili çeşitli konulara (önerme gibi) değinmemizin de gerekeceği açık olduğundan, çalışmamızı bazı açılardan sınırlandırmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla, yukarıda zikrettiğimiz alanlardaki temel kavramları açıklamakla beraber çalışmamızın merkezine önermesel tutumları yerleştirip, önermesel tutumlar çerçevesinde ortaya çıkan referans probleminin dinî çoğulculuğa etkisini semantik açıdan değerlendirmeye çalışacağız.

Bu bağlamda, çalışmamızın konu edindiği problemi ortaya koymak üzere önermesel tutumlara değinmeden önce “Önerme nedir?” sorusunu kısaca cevaplamamız faydalı olacaktır. Önerme, en yalın biçimde, doğru ya da yanlış olabilen, bir başka deyişle bir yargı bildiren cümle olarak tanımlanabilir.¹ Nitekim Aristoteles de önermeyi, “bir şey hakkında bir şey tasdik veya inkâr eden söz”² olarak tanımlamaktadır. Örneğin, “Yarın hava nasıl olacak?” ve “Emeklerinin karşılığını almanı dilerim!” ifadeleri birer cümle olmakla beraber bir doğruluk değeri taşımadıkları için önerme olarak değerlendirilemezler. Oysa, “Şu an yağmur yağıyor.” cümlesi bir yargı bildirmekte, dolayısıyla doğru veya yanlış olarak değerlendirilebilmekte ve bu sebeple önerme olarak kabul edilmektedir.

Önermeler bazen bilmek, inanmak ve benzeri fiillerin objesi olarak kullanılmakta ve ortaya bir öznenin bir önermeye karşı takındığı tutumu gösteren yapılar çıkabilmektedir. Örneğin, “Paris Fransa’nın başkentidir.” bir önermedir ve biz Ahmet’in bu önermeye karşı tutumunu ifade etmek üzere, “Ahmet biliyor ki Paris Fransa’nın başkentidir.” diyebiliriz. İşte ortaya çıkan bu yapı “önermesel tutum” olarak adlandırılmaktadır.³

Önermesel tutumlar ilk bakışta bir önerme ve ona eklenmiş bir özne ve bir yüklemden oluşan yeni bir önermeden daha fazlasını ifade etmiyormuş gibi görülebilir. Ne var ki, dil felsefesi ve semantik açıdan bakıldığında durum hiç de sanıldığı gibi değildir. Örneğin:

1 Öner, *Klasik Mantık*, 63.

2 Aristoteles, *Organon III: Birinci Analitikler*, 3.

3 Frege, “On Sense and Nominatum”, 191.

1. Samanyolu bir galaksidir.
2. Kehkeşan Samanyolu'dur.
3. Kehkeşan bir galaksidir.

Bu örnekte 3. önerme 1. ve 2. önermelerden çıkarılabilmekte, bir başka ifade ile 1 ve 2 doğru ise 3 doğru kabul edilmektedir. Oysa;

1. Adil biliyor ki Samanyolu bir galaksidir.
2. Kehkeşan Samanyolu'dur.
3. Adil biliyor ki Kehkeşan bir galaksidir.

örneklerinde ne 3. önerme 1. ve 2. önermelerden çıkarılabilir ne de 1 ve 2'nin doğruluğu 3'ün doğruluğunu gerektirir. Zira, ilk örneğin aksine bu kıyasta bir mantık yanlışlığı söz konusudur. Kısaca ifade etmek gerekirse, ilk örnekte üç terim (Samanyolu, Kehkeşan ve galaksi) uygun bir biçimde kullanılmış ve ortaya geçerli bir kıyas çıkmıştır. İkinci örnekte ise üçten fazla terim (Adil, Samanyolu, Samanyolu'nun bir galaksi olduğunu bilmek, Kehkeşan ve Kehkeşan'ın bir galaksi olduğunu bilmek) kullanılmış ve ortaya "dört terim yanlışlığı"⁴ çıkmıştır. Dolayısıyla ikinci örnekteki kıyas geçersizdir.

Yukarıdaki örneklerde "bilmek" fiili kullanılmış olsa da "inanmak" fiili kullanılarak üretilecek önermesel tutumlar inancın dile getirilmesi veya dile getirilen inancın doğru bir biçimde analiz edilmesi noktasında bir bulanıklığa yol açabilmektedir.

Bahsettiğimiz problemde hareketle, önermesel tutumların dinî çoğulculukla bir ilişkisinin olduğunu düşünmemizin haklı bir gerekçesi olduğu aşikârdır. Zira dinî çoğulculuk, felsefi olarak, genel manada semavi dinlerin nihai hakikat hakkında ortaya koymuş oldukları ve aslında çatışmış gibi görünen tasavvurlarının farklı kavramlarla ifade ediliyor olmasına atıfta bulunmaktadır.⁵ Örneğin, John Hick özellikle semavi dinlerde ibadet edilen Tanrı'nın aslında farklı isimlerle referansta bulunulan aynı Tanrı olduğunu ileri sürmektedir.⁶

Önermesel tutumlar çerçevesinde ortaya çıkan referans problemi-

---

4 Emiroğlu, *Mantık Yanlışlıkları*, 53-55.

5 Yazoğlu, *Dinî Çoğulculuk Sorunu (John Hick Üzerine Bir Araştırma)*, 98.

6 Hick, "Bizler Aynı Tanrı'ya mı İbadet Ediyoruz?", 221.

nin din diline ne ölçüde yansıtacağı da değerlendirilmesi gereken bir husustur. Bu değerlendirmeyi sağlıklı bir biçimde gerçekleştirebilmek adına din dili kapsamında karşılaşılabileceğimiz önermeleri iki kısma ayırabiliriz: Temel dinî önermeler ve öğretisel önermeler.⁷ Öğretisel önermelerin (Örneğin, “İsa, Mesih’tir.”) olumsuzunu düşünmek bir çelişki sebebi olmazken, aynı durum temel dinî önermeler (Örneğin, “Tanrı kutsaldır.”) için geçerli değildir. Bu ayrım, kutsal metinlerin bir taraftan metafizik, diğer yandan beşerî bir alanla ilgili olmasının⁸ doğal bir sonucudur. O halde, önermesel tutumlar bir inanç deklarasyonu olarak kullanıldığında temel dinî önermelerde bile “Tanrı” kavramının, çeşitli Tanrı tasavvurları göz önünde bulundurulacak olursa, farklı referanslarla değilse de Frege’nin deyimiyile farklı anlamlar ile (Sinn)⁹ kullanılması söz konusu olabilir. Öte yandan, öğretisel önermelerin olumsuzunu düşünmenin ortaya bir mantıki çelişki çıkarmayacağından hareketle, referans değişikliklerinin önünde de de mantıken bir engel görünmemektedir.

Bu yüzden, dinî çoğulculuğu savunurken karşılaşılan engellerden birinin, hakikat tasavvurları dile getirilirken farklı kavramların kullanılmasına bağlı bir referans problemi olduğu söylenebilir. Bu noktada, dinî çoğulculuk konusuna kısaca temas etmemiz yerinde olacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, çalışmamızın kapsamı göz önünde bulundurulacak olursa dinî çoğulculuğu etraflıca ele almak mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla, alandaki çalışmalarda önemli bir konuma sahip olan John Hick’in¹⁰ görüşlerini merkeze alarak, konuyu sınırlandırmayı tercih ediyoruz.

1. Ana Hatlarıyla Dinî Çoğulculuk

Önermesel tutumlarla ilgili detaylara değinmeden önce konumuzun bir boyutunu oluşturan dinî çoğulculuk yaklaşımından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Bir dini doğru kabul etmek diğerlerinin yanlış olduğu kabulünü de doğal olarak gerektiriyormuş gibi görünebilir. Zira, herhangi bir dinin doğru olduğuna veya hakikati temsil ettiğine inanmanın temelinde bulunan şey, diğerlerinin yanlış olduğu inancının da temeli-

7 Koç, *Din Dili*, 47.

8 Tatar, “Kutsal Metin ve Otorite: Tarihsel-Fenomenolojik Bir Analiz”, 65.

9 Frege, “On Sense and Nominatum”, 186-190.

10 Taliaferro, *Evidence and Faith*, 387.

ni oluşturur.¹¹ Halbuki, Hick'e göre, bir medeniyetin "doğru" ya da "yanlış" olarak değerlendirilmesi ne kadar yersiz ise, dinlerin benzer bir değerlendirmeye tabi tutulmaları da o denli anlamsızdır.¹² Üstelik, merhamet sahibi bir varlığın bir insanı içinde doğup büyüdüğü toplumu aşarak o toplumun benimsediğinden başka bir dini bulup benimsemediği için ebedi olarak cezalandıracağı iddiası ciddi etik ve teolojik problemleri beraberinde getirecektir.¹³

Hick dinlerin hakikat iddialarını üç farklı boyutta değerlendirmektedir:

1. Nihai hakikati tecrübe etme biçimindeki farklılıklar
2. Bu hakikate dair felsefi veya teolojik teorilerdeki farklılıklar
3. Dinî düşünce ve tecrübenin aktarımını sağlayan vahye dayalı tecrübelerdeki farklılıklar¹⁴

Hick, ilk alanla ilgili olarak şunu söylemektedir: Farklı Tanrı tasavvurlarının uzlaşmaz olduklarını iddia etmek yerine bunların birbirlerini tamamlayıcı bir tabiatı haiz olduklarını kabul etmenin önünde ilkesel olarak bir engel yoktur. Felsefi ve teolojik doktrin ve teorilerde ortaya çıkan farklılıklar ise dinin, tarihî ve kültürel olarak koşullandırılmış ve değişime açık yönüyle ilgili olması bakımından hâlâ gelişmekte olan düşünce tarihinin bir parçasıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse, dinî çoğulculuğun önünde engel teşkil edeceğini açıkça görebildiğimiz üç alan vardır: Nispeten daha kolay aşılabilecek Tanrı tasavvurları, vahiy/dinî müktesebat alanındaki engeller ve muhtemelen çözümü en güç problem olan nübüvvet.¹⁵

Hick'e göre, insanların dinî inançları büyük ölçüde doğdukları coğrafya ile ilgilidir ve bu dinî inançlar nihai hakikatin tabiatı hususunda farklı kabullere dayanır.¹⁶ Acaba bunlardan birinin iddiasının doğru kabul edilmesi diğerlerinin yanlış olduğu sonucunu doğurur mu? Daha önce de

11 Hick, *Philosophy of Religion*, 119.

12 Hick, *Philosophy of Religion*, 124.

13 Yaran, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", 156.

14 Hick, *Philosophy of Religion*, 127.

15 Hick, *Philosophy of Religion*, 128.

16 Hick, *Philosophy of Religion*, 119.

ifade ettiğimiz gibi, bir inancı benimsemiş olan bir kişi açısından bakıldığında bu soruya müspet cevap vermek son derece anlaşılır bir durum olsa da inancın bilgiden farklı olduğu aşikârdır.¹⁷ Yani, inanca dair herhangi bir soru, 'Suyun kimyasal özellikleri nelerdir?' gibi, ampirik alana ait ve deney ya da gözlem yoluyla cevaplanabilecek bir sorudan tabiatı itibariyle farklıdır. Suyun kimyasal özelliklerinin neler olduğu nesnel bir biçimde ortaya konulabilir. Oysa, ortaklaşa kabul edilen bir soru karşısında taraflardan hiçbiri bilgi sahibi değilse ortaya teoriler konulur ve bu teorilerin söz konusu soruya cevap olması beklenir. İşte bu teorilerin tasdik edilmesi de inancın temelini oluşturur.¹⁸ Zaten dinî çerçevede 'iman', en genel manada âlemi yaratan bir Tanrı'nın var olduğunu tasdik etme tutumudur.¹⁹

Şunu da belirtmeliyiz ki, bahsettiğimiz bu ayrımı göz ardı etmek ve doğası bakımından öznel olan inanca nesnel bir anlam yüklemeye çalışmak anlamın kendisini büsbütün yitirmek riskini de beraberinde getirebilir.²⁰ Daha açık ifade etmek gerekirse, imanın herhangi bir bilimsel teorinin teorik bir sonucu olduğunu kabul edersek, farklı bilimsel teorileri savundukları hâlde aynı inancı benimseyen insanların varlığını açıklama imkânı ortadan kalkar.²¹ Bir başka deyişle, imanın nesnel bilimsel yasaların zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunmak "Niçin farklı inançlara sahip insanlar var?" sorusunu anlamsız kılacaktır.

Bu bağlamda, inanç bildiren ifadelerle ilgili bir referans probleminin ortaya çıkması da beklenmedik bir durum değildir. Örneğin, bir Hristiyan'ın "Mesih, İsa'dır." demesi karşısında bir Yahudi'nin "Mesih, İsa değildir." demesi durumunda her iki önermenin birlikte doğru kabul edilmesi zorunlu olarak bir tezat doğurmaz. Zira, bir Yahudi'nin Mesih'in İsa olmadığını ileri sürmesi bir Hristiyan'ın Mesih'in İsa olduğunu söylerken iddia ettiği şeyi inkâr etmek anlamına gelmeyebilir.²² Bunun sebebi, 'Mesih' ifadesinin farklı referanslarla kullanılmasıdır.

Referans probleminin yanı sıra, dinî çoğulculuğun dil kullanımı ile ilişkilendirilebilecek bir başka boyutu da bağlamdır. Bir din kapsamında

17 Hick, *Philosophy of Religion*, 119.

18 Hick, *Philosophy of Religion*, 120.

19 Cevizci, "İman", 853-854.

20 Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, 105.

21 Aydın, *Din Felsefesi*, 279.

22 Hick, *Philosophy of Religion*, 120.

ortaya çıkan bir düşünce, anlamını o dinin bağlamındaki kullanımından almakta, dolayısıyla o dine özel bir anlam ortaya çıkmakta ve bu anlama sahip olabilmesi ancak o söylemin bir parçası olmakla imkân bulmaktadır. Bu yüzden, iki dinin aynı kavramı kullanıp onun hakkında çelişen iddialarda bulunmaları düşünülemez.²³ Örneğin, bir Müslüman, Atman'ın Brahman olmadığını iddia etmez çünkü İslami söylem içerisinde ne bu kavramların ne de böyle bir problemin olması söz konusudur.²⁴

Bu yaklaşım aklımıza tabii olarak Wittgenstein'in "dil oyunları"²⁵ tezini getirmektedir. Zira, Wittgenstein da ikinci döneminde dil oyunları yaklaşımını ortaya koymuş ve dilin çeşitli kullanımına (emirler vermek, fıkra anlatmak, soru sormak, teşekkür etmek, dua etmek vb.) işaret ederek dildeki bağlam ve kullanımın anlamı belirleyici özelliğini öne çıkarmıştır. Wittgenstein'in kullanımı merkeze alan yaklaşımından yola çıkarak denilebilir ki kullanım yalnızca referansı değil, aynı zamanda anlamı da belirler.²⁶

Böylelikle, dinî çoğulculuğun önünde birer engel olarak duran vahiy ve özellikle de Tanrı tasavvurları konularının genelde dil kullanımı, özelde ise önermesel tutumlar ve referans problemiyle ilişkili olduğunu ortaya koyabildiğimiz kanısındayız. Dolayısıyla, önermesel tutumları biraz daha detaylı inceleyerek bu engelleri aşma noktasında dilin bizlere semantik bir temel sağlayıp sağlamadığını irdelememiz mümkün olacaktır.

2. Önermesel Tutumlar ve Referans Problemi

Genel bir yaklaşımla ele alındığında önermesel tutumlarda karşımıza çıkan problem referans merkezlidir. Aslında, 'Nihai olarak her bir kelimenin bir referansı vardır ve bu referans son derece nesnel bir biçimde tespit edilebilir.' şeklindeki bir ön kabulden hareket edecek olursak bahsettiğimiz problem son derece yapay görünecektir. Oysa, dil felsefesi alanında bu konuda yaşanan tartışmalar gerçek bir problem ile karşı karşıya olduğumuzu açıkça göstermektedir. Özellikle Frege'nin referans veya gönderge ile ilgili yaklaşımlarının bu tartışmalar açısından kayda değer

23 Hick, *Philosophy of Religion*, 120.

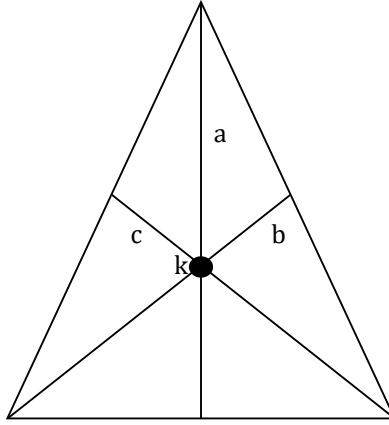
24 Hick, *Philosophy of Religion*, 120.

25 Wittgenstein, *Felsefi Soruşturmalar*.

26 Davidson, "Truth and Meaning", 100-101.

olduğu kanaatindeyiz.

Frege'nin en önemli doktrinlerinden birisinin anlam (Sinn) ve referans (Bedeutung) ayrımı olduğunu söylemek mümkündür.²⁷ Ona göre, referans ile anlam eşitlenemez. Başka bir deyişle aynı referansa sahip iki kelimenin aynı anlama sahip olduğu iddia edilemez. Dahası, bir kelime tek bir varlığa referansta bulunurken dahi farklı anlamlara gelebilir. Örneğin; aşağıdaki şekilde "k" bir noktaya referansta bulunmak için kullanılmıştır.

Ne var ki, k, a ile b'nin kesişimi, b ile c'nin kesişimi veya a ile c'nin kesişimi olarak düşünülebilir. Dolayısıyla denebilir ki, bu örneklerde referans aynı, ancak anlamlar farklı olabilir.²⁸

Frege bu yaklaşımını Bukefalos (Büyük İskender'in meşhur atı) ile örneklendirir: Açıktır ki, "Bukefalos" kelimesi sürekli aynı varlığa referansta bulunsa da bir ressamın, bir binicinin veya bir zoologun zihnindeki "Bukefalos" imajı birbirinden farklı olacaktır.²⁹ Dolayısıyla, bir adın referansı tanımladığı nesne iken, söz konusu nesnenin zihinlerimizdeki imajı son derece özeldir. Anlam ise bu ikisinin arasında yer alır. Frege'nin bahsettiğimiz bu ayrımı somutlaştırmak için kullandığı bir metaforu paylaşmak konunun anlaşılmasına katkı sağlayabilir: Bir tepede bir teleskop vasıtasıyla Ay'ı gözlemleyen insanlar düşünelim. Bu durumda Ay, Ay'ın teleskobun merceğindeki görüntüsü ve Ay'ı gözlemleyen insanların retinasındaki görüntülerden bahsetmek mümkündür. İnsanların retinasındaki

27 Özcan, *Dil Felsefesi I (Mantıkçı Paradigma)*, 52.

28 Frege, "On Sense and Nominatum", 186-187.

29 Frege, "On Sense and Nominatum", 188.

Ay görüntüsü o insanlara özel iken teleskobun merceğindeki görüntünün daha nesnel olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.³⁰

Frege böylelikle, “Anlamlar zihinsel varlıklardır.” şeklindeki psikolojizme itiraz etmiş ve anlamların kamu malı olduğunu, anlamların birden fazla kişi tarafından elde edilebileceğini iddia etmiştir.³¹ Bu yaklaşımdan şu sonucu çıkarabiliriz: Anlamın tek tek zihinleri aşan ve onlardaki içerikleri bir arada bulunduran nesnel bir boyutu da vardır.³²

Frege'nin bu yaklaşımlarının konumuzla bağlantısı şudur: Ona göre, aynı referansa sahip iki kelimenin, içinde kullanıldıkları cümleye referanslarının dışında bir katkısı vardır. Hatta bu durum aynı varlığa referansta bulunan tek bir kelime için bile geçerlidir. Yukarıda paylaştığımız örnek ve açıklamalar her ne kadar anlamdaki görece nesnellığe işaret etse de teleskobun açısı belirleyici bir unsur olarak karşımızda durmaktadır. Dolayısıyla, Frege açısından bakıldığında bir önermenin öznesinin, aynı varlığa referansta bulunuyor olsa bile, bir başka kelime ile değiştirilmesi düşünülemez. Kaldı ki ona göre önermelerin referansı doğruluk değerleridir.³³ Bu yüzden, bir önermesel tutum çerçevesinde önermeleri öğelerine ayırarak değerlendirmekten ziyade belirli bir referansa sahip yapılar olarak ele almak daha doğru olacaktır.

Referans konusunda süregelen tartışmalara en önemli katkıyı sağlayan düşünürlerden biri de Russell'dır. Russell öncelikle bir ifadenin referansta bulunabilme durumunu üç imkân dâhilinde değerlendirmiştir.³⁴ Buna göre,

1. Bir ifade herhangi bir varlığa referansta bulunmayabilir. (Kırıkkale geçmişte bir ilçe olsa da bugün itibariyle il statüsünde olduğu için: Kırıkkale'nin bugünkü Kaymakamı)

2. Bir ifade belirli bir varlığa referansta bulunabilir. (Yeryüzünde 'Kırıkkale' adında tek il olduğu ve Kırıkkale'nin tek valisi olduğu için: Kırıkkale'nin bugünkü Valisi)

30 Frege, “On Sense and Nominatum”, 188.

31 Putnam, “Meaning and Reference”, 284.

32 Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, 11.

33 Frege, “On Sense and Nominatum”, 190.

34 Russell, “On Denoting”, 199.

3. Bir ifade belirsiz bir varlığa referansta bulunabilir. (Bir adam)

Russell'ın bu yaklaşımını belki şu örnekle³⁵ farklı bir biçimde ifade edebiliriz: Uzakta yürüyen bir adam gördüğümüzü zannettiğimizi ve "Baston taşıyan adam tarih hocası mı?" diye sordüğümüzü düşünelim.

1. Baston taşıyan bir adam varsa bir kişiye referansta bulunmuş ve cevaplanabilecek bir soru sormuş oluruz.

2. Bir adam var ama baston değil şemsiye taşıyorsa, yine bir kişiye referansta bulunmuş ve cevaplanabilecek bir soru sormuş oluruz. Muhababımız şemsiye konusundaki hatamızı düzeltebilir.

3. Gördüğümüz bir insan değil bir kaya ise, yine bir şeye referansta bulunmuş oluruz, fakat bu durumda sorumuz doğru bir şekilde cevaplanamaz.

4. Baston taşıyan bir adam gördüğümüzü zannettiğimiz yerde hiçbir şey yoksa, referansta bulunmuş dahi olamayız. Referansta bulunma noktasındaki bir başarısızlık doğruluk değerinin yokluğu anlamına gelir.³⁶

Russell, yukarıda sözünü ettiğimiz tasniften sonra ise ortaya bir referans teorisinin çözebilmesi gereken üç bulmaca koymuştur:

1. Eğer A, B ile özdeş ise birisi için doğru olan diğeri için de doğru olacaktır, dolayısıyla bir önermede birbirlerinin yerine önermenin doğruluk değerini değiştirmeksizin kullanılabilirler. Babam, Cemil Meriç'in *Mağaradakiler*'in yazarı olup olmadığını öğrenmek istiyor ve gerçekten de Cemil Meriç *Mağaradakiler*'in yazarıdır. Bu durumda Cemil Meriç'i, "*Mağaradakiler*'in yazarı" yerine kullanabileceğimize göre, babam, Cemil Meriç'in Cemil Meriç olup olmadığını öğrenmek istemiş olur.

2. Üçüncü hâlin imkânsızlığı ilkesi uyarınca ya "A, B'dir." ya da "A, B değildir." doğru olmalıdır. Yani, ya "Kırıkkale'nin bugünkü Kaymakamı gözlüklüdür." ya da "Kırıkkale'nin bugünkü Kaymakamı gözlüklü değildir." doğru olmalıdır. Ancak, gözlüklü varlıkları ve gözlüklü olmayan varlıkları ayrı ayrı listelesek, Kırıkkale'nin bugünkü Kaymakamını her iki listede de göremeyiz.

3. "A, B'den farklıdır." önermesi doğru ise A ile B arasında bir fark

35 Donnellan, "Reference and Definite Descriptions", 238-239.

36 Donnellan, "Reference and Definite Descriptions", 238-239.

vardır, ki bu “A ile B arasındaki fark mevcuttur.” şeklinde ifade edilebilir. Oysa, söz konusu önerme yanlışsa A ile B arasında fark yoktur, ki bu durum “A ile B arasındaki fark mevcut değildir.” şeklinde ifade edilebilir. Peki, nasıl oluyor da bir “var olmayan” karşımıza bir önermenin öznesi olarak çıkabiliyor?³⁷

Söz konusu bulmacalardan özellikle ikincisinden hareketle konumuzla ilişkili bir değerlendirme yapılması mümkündür. Bir önermenin içinde yer alan bir başka önerme referansta bulunan bir ifade içeriyorsa buna “ikincil oluşum” (secondary occurrence) diyebiliriz.

1. “Kırıkkale’nin bugünkü Kaymakamı gözlüklüdür.” kesinlikle yanlıştır.

2. “Kırıkkale’nin bugünkü Kaymakamı gözlüklü değildir.”

“Bugün Kırıkkale’nin Kaymakamı olan bir varlık vardır ve o gözlüklü değildir.” anlamındaysa yanlıştır.

“Bugün Kırıkkale’nin Kaymakamı olan bir varlığın var olduğu ve onun gözlüklü olduğu yanlıştır.” anlamındaysa doğrudur.

Yani, “Kırıkkale’nin Kaymakamı” oluşumu birincil ise yanlış, ikincil ise doğrudur.³⁸ Bu ayrımın bir önermenin içinde başka bir önermenin kullanılmasından kaynaklandığını açıkça görebiliyoruz.

Bu noktada önermesel tutumlar ile ilgili bir örnek paylaşıp konumuza bu örnek üzerinden devam etmek daha yararlı olabilir.

(1) İsmail inanıyor ki Akşam Yıldızı akşam görülür.

(2) İsmail inanıyor ki Sabah Yıldızı akşam görülür. (Hem Akşam Yıldızı hem de Sabah Yıldızı Venüs gezegeni için kullanılan adlardır.)

Örnekler değerlendirildiğinde ortaya çıkabilecek ihtimaller şunlar olur:

1. Zorunlu olarak, eğer iki sözceleme aynı önermeyi ifade ediyor ise, her iki sözceyi de anlayan rasyonel bir kişi birinin doğru diğerinin ise yanlış olduğuna inanmaz.

2. 1 ve 2’nin bir sözcelenişini anlayan rasyonel bir kişinin 1’in doğru

37 Russell, “On Denoting”, 202.

38 Russell, “On Denoting”, 205.

olduğunu düşünürken 2'nin yanlış olduğunu düşünmesi mümkündür.³⁹

Seçenekler dikkatle incelendiğinde anlaşılacaktır ki birinci ihtimali savunmak oldukça güç iken ikincisi şu şekilde temellendirilebilir:

1- Sabah Yıldızı ile Akşam Yıldızı aynı olsa da “Sabah Yıldızının akşam görüldüğüne inanmak” ile “Akşam Yıldızının akşam görüldüğüne inanmak” aynı şey değildir.

2- Sabah Yıldızı ile Akşam Yıldızı aynı olsa da “Sabah Yıldızı akşam görülür.” önermesi ile “Akşam Yıldızı akşam görülür.” önermesi aynı değildir.

3- Sabah Yıldızı ile Akşam Yıldızı aynı olsa da “İsmail inanıyor ki Sabah Yıldızı akşam görülür.” yanlış iken “İsmail inanıyor ki Akşam Yıldızı akşam görülür.” doğru olabilir.

Dolayısıyla, inanç bildiren cümlelerde aynı referansa sahip adların birbiri yerine kullanılması doğruluk değerinin değişmesine yol açabilir.⁴⁰ Başka bir ifadeyle, Akşam Yıldızı ve Sabah Yıldızı aynı referansa sahip olsa da cümleye farklı bir semantik katkı sağlarlar.⁴¹

Niçin “*a* biliyor ki *x* bir katildir.” ve “*x*, *y* ile aynı kişidir.” “*a* biliyor ki *y* bir katildir.” sonucunu vermez? Belki de *a* bu ikisinin aynı kişi olduğunu bilmiyordu.⁴² Dolayısıyla, *a*'nın ne bildiğini tartışırken şunu söylemek mümkündür: Bir terimi (örneğin *x*) diğeri (örneğin *y*) ile değiştirmek ancak ve ancak bu iki terim *a*'nın bilgisi ile uyumlu tüm “mümkün evrenler” dâhilinde bir ve aynı varlığa referansta bulunuyor ise mümkündür.⁴³

Bu konuda Kripke'nin ürettiği bulmacayı değerlendirmeden önce iki hususa değinmemiz gerekir. Birincisi, “Sabah Yıldızı, Sabah Yıldızıdır.” zorunlu olarak doğru iken “Sabah Yıldızı, Akşam Yıldızıdır.” ampirik bir keşfi ifade eder ve “mümkün” olarak doğrudur.⁴⁴ Dolayısıyla, ilk önermeyi kabul etmek, mantık kuralları çerçevesinde (özdeşlik ilkesi), herkes için zorunlu olsa da ikinci önermenin doğruluğunu henüz “öğrenmemiş” bir

39 Braun, “Understanding Belief Reports”, 561.

40 Braun, “Understanding Belief Reports”, 590.

41 McKay, “On Proper Names in Belief Ascriptions”, 292.

42 Hitikka, *Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions*, 138.

43 Hitikka, *Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions*, 139.

44 Kripke, “A Puzzle about Belief”, 384.

kişinin bu önermeyi yanlış kabul etmesi bir çelişkiye yol açmayacaktır.

İkinci olarak, Kripke'nin de kabul ettiği "Dolaylı Anlatım İlkesi" (Disquotational Principle)⁴⁵ gereği, bir dili konuşan normal bir kişi 'p' önermesini samimi bir biçimde tasdik ediyor ise o kişi inanıyordur ki p. Daha açık ifade etmek gerekirse, Mehmet, Türkçe konuşan bir kişi olarak "İstanbul güzel bir şehirdir." önermesini samimi olarak tasdik ediyor ise, Mehmet inanıyordur ki İstanbul güzel bir şehirdir. Yani, dolaylı anlatım ilkesi uygulanarak, tasdik edilen bir önermeden, inanç bildiren bir önermesel tutum çıkarılabilir.

Bu iki noktayı zihnimizin bir köşesinde tutarak ve Kripke'nin kullandığı örneğin⁴⁶ bir uyarlamasını paylaşarak ilerleyebiliriz:

Mehmet, Türkiye'de yaşayan ve Londra'da hiç bulunmamış bir kişidir. Gerek coğrafya derslerinden gerekse çevresinden edindiği bilgilerden hareketle "Londra güzeldir." önermesini samimiyetle onaylamaktadır. Böylece, dolaylı anlatım ilkesi gereği "Mehmet inanıyor ki Londra güzeldir." şeklinde bir önermesel tutumdan söz etmemiz mümkündür.

Mehmet, hayatının ilerleyen yıllarında Londra'ya gitmiş ve oradaki kenar mahallelerden birinde birkaç yılını geçirmiştir. Bulunduğu yer son derece fakir ve bakımsız bir bölgedir. Ayrıca, Mehmet orada bulunduğu dönemde doğal bir yolla İngilizce de öğrenmiştir. "Doğal bir yol" derken, anadili ile İngilizceyi karşılaştırarak veya anadilindeki kelimelerin İngilizcedeki karşılıklarını öğrenerek ilerlemiş olmadığını ifade etmek istiyoruz. Dolayısıyla, Mehmet önceden bildiği "Londra" ile sonradan öğrendiği "London" kelimelerinin aslında aynı şehre referansta bulunduğunu bilmemektedir. Şunu da hatırlatmakta fayda var: "Londra Londra'dır." analitik bir doğru olsa da "London Londra'dır." sentetik bir önermedir ve daha önce de ifade ettiğimiz gibi doğruluğunun kabulü ampirik bir keşfi gerektirir. Bu keşif gerçekleşmediğine göre, yaşadığı bölgenin mahrumiyetini de göz önünde bulunduracak olursak, Mehmet pekâlâ "London is not pretty." (Londra güzel değildir.) önermesini samimi bir biçimde onaylayabilir.

Geldiğimiz noktada, yine dolaylı anlatım prensibine uygun olarak "Mehmet believes that London is not pretty." şeklinde bir önermesel du-

45 Kripke, "A Puzzle about Belief", 388-389.

46 Kripke, "A Puzzle about Belief", 392-395.

rum üretebilir, ardından da bu ifadeyi Türkçeye tercüme edebiliriz: Mehmet inanıyor ki Londra güzel değildir. Bu tercümeğe yöneltebilecek herhangi bir itirazın olamayacağı kabul edilerek denilebilir ki, “Mehmet inanıyor ki Londra güzeldir.” ve “Mehmet inanıyor ki Londra güzel değildir.” eşzamanlı olarak doğru olabilir.

Kripke'nin bu problemle ilgili olarak sorduğu asıl soru şudur: Mehmet Londra'nın güzel olduğuna inanıyor mu yoksa inanmıyor mu?⁴⁷ Başka türlü ifade edecek olursak, Mehmet'in “Londra” ile ilgili inancını gerçekten bilmemiz mümkün mü? Ya da Mehmet'in inançları “Londra” ile gerçekten ilgili midir? Açıkçası, bu sorulara müspet ve doyurucu cevaplar vermek hayli güç görünmekte, geriye ise önermesel tutum bildiren ifadelerin içinde yer alan önermelerdeki eş-referanslı özel adların, doğruluk değerini etkilemeksizin birbiriyle değiştirilemeyeceğini kabul etmek tek seçenek olarak kalmaktadır.⁴⁸

Önermesel tutumlara dair ilgi çekici bir yaklaşım da “bir önermenin bütününe yönelik tutum” (de dicto) ve “bir varlığa yönelik tutum” (de re) şeklinde ifade edilebilecek olan ayırımıdır. Bu yaklaşıma göre “inanmak” fiili kullanılarak şöyle bir örnek üretilebilir:

“Ali inanıyor ki bir kişi casustur.”

Yukarıdaki önermesel tutum iki farklı şekilde yorumlanabilir:

1. $(\exists x)$ (Ali inanıyor ki x bir casustur.) Bir kişi vardır ve Ali inanıyor ki o kişi bir casustur. Bu durumda dile getirilen inanç bir varlıkla (x) ilgilidir ve bu inanç “de re” olarak değerlendirilir.

Ali inanıyor ki $(\exists x)$ (x bir casustur.) Ali inanıyor ki casuslar vardır. Bu ke2. z ortaya konulan inanç bir önermenin bütünüyle ilgilidir ve bu inanç ise “de dicto” olarak değerlendirilir.⁴⁹

De dicto inanç bildiren bir önermesel tutum, örneğin “Mehmet inanıyor ki en uzun insan zekidir.” (s inanıyor ki p) tahlil edildiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. p içerisindeki herhangi bir terimi varoluşsal olarak genelleleyemeyiz. (Bir x vardır ve Mehmet inanıyor ki bu x zekidir.)

47 Kripke, “A Puzzle about Belief”, 395.

48 Kripke, “A Puzzle about Belief”, 400.

49 Quine, “Quantifiers and Propositional Attitudes”, 331.

2. p içerisindeki herhangi bir terim, aynı kaplama sahip olsa da bir başka terimle değiştirilemez. En uzun insanın aynı zamanda en hızlı insan olduğunu ve Mehmet'in en uzun insanın zeki olduğuna inandığını bilsek dahi "Mehmet inanıyor ki en hızlı insan zekidir." diyemeyiz.⁵⁰

Konuyu toparlamak gerekirse, önermesel tutumlar ihtiva eden cümlelerdeki önermelerin, içinde buldukları cümlelere doğruluk değerlerinden fazlasını kattıkları söylenebilir. Bu durumda ortaya çıkması muhtemel problemleri çözmek üzere çeşitli önerilerin de mevcudiyeti aşikârdır. Örneğin, Frege'ye göre, bütünü doğruluk değerine bakılırken parçaların referansları belirleyici olmamalıdır. Quine gibi, referansın ötesindeki bir anlamın imkânından şüphe duyanlar, içinde bir önerme ihtiva eden ifadelerin anlaşılır olduklarından kuşku duymuşlardır. Üçüncü yaklaşım ise önermelerin içinde buldukları ifadelerle katkı sağlarken kendi öğelerinin referanslarının da dikkate alınmasını gerekli kılar. Aslında "de dicto" ifadelerde Frege'nin yaklaşımı, "de re" ifadelerde ise üçüncü yaklaşım tercih edilirse bir orta yolun bulunduğu düşünülebilir.⁵¹

Sonuç

Dinî dışlayıcılığı bir tutum olarak benimsemek, dışlanan inancın kendi inancımızla çeliştiğini/çatıştığını kabul etmeyi bir önkoşul olarak gerektirir. Böyle bir durumu tespit etmenin yolu ise genellikle inanca dair söylemlerden çıkarımda bulunmaktır. Oysa, değerlendirmelerimiz göstermektedir ki inanç bildiren önermesel tutumlardan hareketle bu tür çıkarımlarda bulunmanın önünde aşılması güç engeller vardır.

İlk olarak, aşkın bir varlığa iman ifade eden bir önermesel tutum içindeki önermenin öznesinin, referansı aynı varlık olsa bile, bir başka özne ile, doğruluk değerini korumak kaydıyla, değiştirilmesi mümkün görünmemektedir. Bu durumda, bir önermesel tutumun yansıttığı inanç durumundan hareketle, eş referanslı olsa bile, bir başka özneye dair inancın çıkarımını yapmak söz konusu olmamaktadır. Hatta, literal olarak bire bir aynı olan iki önermesel tutumun da aynı inancı yansıttığı söylenemez. Örneğin, samimi bir biçimde "İnanıyorum ki kader vardır." diyen iki ayrı kişinin aynı inancı paylaştıklarını varsaymak için yeterli bir gerekçemiz de yoktur. Zira, bu önermesel tutum çerçevesinde kullanılan "kader" ke-

50 Chisholm, "Knowledge and Belief: 'De Dicto' and 'De Re'", 1-2.

51 Barwise - Perry, "Semantic Innocence and Uncompromising Situations", 380.

limesinin referansını değişmez kılacak herhangi bir sabiteden söz etmek hayli zordur.

Dahası, benzer bir yaklaşımdan yola çıkarak, “İnanıyorum ki kader vardır.” diyen bir kişi ile “İnanıyorum ki kader yoktur.” diyen bir kişinin inançlarının çelişiyor olması mantıken zorunlu bir durum değildir. Bu örnekte de belirleyici olan “kader” ifadesinin referansıdır. Referansta bulunmak kelimelerden ziyade dili kullananların gerçekleştirdiği bir şey olduğuna göre, önermesel tutumunu yansıtan kişiyi aşarak yapılacak her yorum başarısız olacaktır.

Sonuç olarak, önermesel tutumlar çerçevesinde ortaya çıkan referans problemi, dinî dışlayıcılığın önüne bir barikat kurmanın yanı sıra, dinî çoğulculuk için de semantik bir zemin hazırlamaktadır. Zira, başkalarının inançlarına dair niyet okuması yapmak semantik çerçeveden bakıldığında başarısızlığa mahkûm gibi görünmekte, böyle bir şeyi hata payı olmaksızın gerçekleştirebilmek ise ilmiyle tüm niyetleri kuşatan bir varlığa münhasır bir özellik olarak kalmaktadır.

Kaynakça

Aristoteles. *Organon III: Birinci Analitikler*. çev. H. Ragıp Atademir. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.

Barwise, Jon - Perry, John. "Semantic Innocence and Uncompromising Situations". *The Philosophy of Language*. ed. Aloysius Patrick Martinich. 369-381. New York: Oxford University Press, 1996.

Braun, David. "Understanding Belief Reports". *The Philosophical Review* 107/4 (October 1998), 555-595.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 7. Basım, 2010.

Chisholm, Roderick. "Knowledge and Belief: 'De Dicto' and 'De Re'". *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 29/1 (January 1976), 1-20.

Davidson, Donald. "Truth and Meaning". *The Philosophy of Language*. ed. Aloysius Patrick Martinich. 92-103. New York: Oxford University Press, 1996.

Denkel, Arda. *Anlam ve Nedensellik*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996.

Donnellan, Keith. "Reference and Definite Descriptions". *The Philosophy of Language*. ed. Aloysius Patrick Martinich. 231-243. New York: Oxford University Press, 1996.

Emiroğlu, İbrahim. *Mantık Yanlıları*. Ankara: Elis Yayınları, 2011.

Frege, Gottlob. "On Sense and Nominatum". *The Philosophy of Language*. ed. Aloysius Patrick Martinich. 186-198. New York: Oxford University Press, 1996.

Hick, John. "Bizler Aynı Tanrı'ya mı İbadet Ediyoruz?". *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*. ed. ve çev. Mahmut Aydın. 215-234. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

Hick, John. *Philosophy of Religion*. New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1973.

Hitikka, Jaakko. *Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions*. New York: Cornell University Press, 1962.

Koç, Turan. *Din Dili*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Kripke, Saul A. "A Puzzle about Belief". *The Philosophy of Language*. ed. Aloysius Patrick Martinich. 382-409. New York: Oxford University Press, 1996.

McKay, Tom. "On Proper Names in Belief Ascriptions". *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 39/3 (April 1981), 287-303.

Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Divan Kitap, 2011.

Özcan, Zeki. *Dil Felsefesi I (Mantıkçı Paradigma)*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.

Putnam, Hilary. "Meaning and Reference". *The Philosophy of Language*. ed. Aloysius Patrick Martinich. 284-291. New York: Oxford University Press, 1996.

Quine, W. V. "Quantifiers and Propositional Attitudes". *The Philosophy of Language*. ed. Aloysius Patrick Martinich. 330-336. New York: Oxford University Press, 1996.

Russell, Bertrand. "On Denoting". *The Philosophy of Language*. ed. Aloysius Patrick Martinich. 199-207. New York: Oxford University Press, 1996.

Taliaferro, Charles. *Evidence and Faith (Philosophy and Religion since the Seventeenth Century)*. New York: Cambridge University Press, 2005.

Tatar, Burhanettin. "Kutsal Metin ve Otorite: Tarihsel-Fenomenolojik Bir Analiz". *Milel ve Nihal* 14/1 (Haziran 2017), 64-76.

Wittgenstein, Ludwig. *Felsefi Soruşturmalar*. çev. D. Kanıt. İstanbul: Totem Yayıncılık, 2006.

Yaran, Cafer Sadık. "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk". *İslam ve Öteki (Dinlerin Doğruluk / Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu)*. ed. Cafer Sadık Yaran. 127-160. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

Yazoğlu, Ruhattin. *Dinî Çoğulculuk Sorunu (John Hick Üzerine Bir Araştırma)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.